

Pozsony települése.

Pozsony idő- és térbeli kialakulásának tanulmányozása igen hálás dolog. A város és kulturája régi. A mult értékes emlékein pedig tán sehol sem csüng a bennszülött lakosság oly szívós ragaszkodással, mint Pozsonyban. A pozsonyiak szeretik szülővárosukat, rajonganak érte s ezért őrzik, féltik a multnak emlékeit. S a századokról beszélő kövek, írások és rajzok nyomán könnyű ott a történeti-földrajzi kutatás.

Pozsony települését a Dunára rúgó hegyek, a folyam, majd a hegyek tövébe furakodó síkság szabja meg. Ebben a tekintetben Béccsel és Budával egyezik. De még inkább megközelíti Esztergom, mert itt — tükörképben — még egyes részleteket illetőleg is sok a hasonlatosság. Ez az azonos geográfiai tényezők hatása. Várna is alkalmas hegy itt is, ott is; szűkülő folyam révül ki-nálkodik mindkét helyen és a hegyalji lapálnak szikla-lejtők és az áradó víz mentén szabadon hagyott területein a két város csak bizonyos irányban terjeszkedhetett.

Ez a keret, melyet tartalommal a város egyes részei töltenek ki.

Pozsony eredete a várban és a várat uraló révben keresendő. A rómaiak idejében a város helyén — tudunkkal — még mi sem volt. A Duna balján, szemben a rómaiakkal, Dévénynek két folyóra néző sziklafoka jelentősebb, mert védeni ezt könnyebb volt. Pozsony helye csak a rómaiak letörte után lett jelentős, amikor a forgalom a Kis-Kárpátok keleti tövében a Dunán át délnek tartott. Legrégibb írott emlékeink csak a várról tudnak, az átkelőről, a révről még nem.

Pozsony magva — a história tanúsága szerint — a mai Várhegyen, a Várban keresendő. A vár azonban nem állhatott egymaga, hozzá «váralja» is tartozott.

A Várhegy körül azonban öt «váralja» van: Lucsöny, Vödric, Cukkermandli, Várútrente és a Vizhegyi házcsoporth. Hogy az öt közül melyik volt az ősi vár legelső tartozéka, azt históriailag még nem tudjuk. A Lucsöny tája, úgy tetszik, a legrégebb. Ezt geográfiai adatokkal is támogathatjuk.

Lucsöny (Lucken) neve egyebütt is előfordul. — A városrész felkei, utcái, zugai kuszák, ósdiak. A többié

«szabályosabb», csupán a vízhegyi «szegény-telep» nem, de erről meg tudjuk, hogy újabb keletű (XVII. sz.). A Lucsonyból lépcsős út vezet föl a Várba (Vár-lépcső), de a Petőfi-utcán át szekér is járhatja. Ez a Várnak legrövidebb útja. — Lucsony ősi volta mellett szól a Szt. Miklós temploma is. Ma a Várhegy keleti ereszke-dőjén (a Vármegyeház terétől a Haltérig) terpeszkedő ghetto kellős közepén, félmagasan a hegyoldalban áll. Mai környezete tehát érthetetlen. Hajdan azonban az alatta (nem körülötte!) fekvő községnek, ill. váraljának volt temploma. Fekvését csak ez magyarázza. — Hogy az ősi Lucsony meddig terjedt, nem tudjuk. Nagy nem lehetett, mert délen az egykor magasabban folyt Duna szabott határt, nyugaton pedig a Várhegy meredélye gátolta. Csak keletnek és északnak terjeszkedhetett.

Délen a Lucsonyhoz a Vödric (Wödritz, Weidritz) nevű váralja csatlakozik. Utcái és telkei szabályosabbak. A térszinhez annyiban alkalmazkodik, hogy felső ház-sora a hegyalji lankához simul, míg az alsó házsoroknál a Duna egykori folyásához való igazodást látjuk.

Szintén a kültelken fekszik a Cukkermandli (Zukkermandl). Fő utcája (Mária Terézia útja) emelkedett terrasszon halad. Ez a városrész magasabb szintje. Alacsonyabb szintje igen magas vízállás mellett még ma is víz alá kerül. Ez a rész tehát fiatalabb település.

A két utóbbi telep között alacsony szintű szabad térség van, melynek nagy része beépítetlen. E szabad térség eredete a Duna sodrának járásával kapcsolatos. Amikor u. i. a Duna főága — a XVIII. sz. elejéről származó térképeken pompásan látható — még a Pöccseni-ág volt, a víz sodra pont a Várhegy tövébe csapott. A hegynek tartó ár mosta ki azt az öblözetet, amelyik még ma sem épült be teljesen. Házakat e tájon, az egykori Viztorony körül, csak a hegy tövében és oldalában találunk. Ezek sem lehetnek régiek, mert a vár védelmi előterébe esnek.

A Várút menti házsoroknak nincs külön összefogó nevük. Már ez is új korára utal. A külső sort alant a Pálffy-féle kert hatalmas telke alkotja s csak fennebb kétsoros az utca. A belső sor kicsi, egymás mellé sorakozó telkei a Várhegyet ény. felől félkörben övezik. Keresztutca nincs sehol, mert nem is volt rá szükség. Befeje az utcator a Várhegy miatt nem terjeszkedhetett, kifele pedig a Védcsölöp (Palissad) állta útját. A Várba föl ez a legmenetelesebb s a legszeleesebb út, de a leg-hosszabb is. Az utat Mária Terézia idejében építették s újabb keletű.

A vízhegyi telepnek — a Várhegy nyakában — szintén újabb keletűnek kell lennie, mert a Vár védő te-

rében (glacis) fekszik. Szegények telepe volt mindig, ma is az. Kusza, rendetlen házcsoport, de tele festői részletekkel.

A Várhegy és környezete eszerint változatos. Magva a Vár és a Lucsony; a többi csak tartozék, mely lassan, fokozatosan települt a Várhegy köré. Közben azonban a város mintegy leszállt a hegyről és a tágasabb síkon terpeszkedett el. Az igazi városban aztán még több a változatosság.

Hogy a városnak települését megérthessük, két dolgot kell figyelembe vennünk: az erődítések és a Duna mederváltozásait. (A térképen a vastag pontok alatti terület!)

A városi Vár (belső erődvonal) ill. a város falainak lefutása a mai Belváros határával esik egybe. A falakból ma alig látható már valami. Kapuiból csak a Mihály-kapu áll még, a többinek csupán a neve (Lőrinc-, Halász-, Vödric-kapu) él.

A külső erődvonalat a Védőlőp-út lefutása jelzi a Várhegy nyakától a Grassalkovich-térig. Innen tovább a következő utcák és terek belső oldala mentén haladt: Szénatér, Buzapiac, Mária-utca, majd a Kórház-utcai lak-tanya telkén át és a Kempelen Farkas-utca mentén a Dunáig. De nem a mai Dunáig, hanem csak a Justi-sorig, vagy még addig sem.

A két erődvonal lefutása magyarázza csak meg a város alaprajzának körútszerű íveit. E vonalakhoz simul a városnak nagyon sok utcája.

A Belvárosnak ívelt utcái: Domb-, Bástya-, Rómer Flóris-, Barát-, Hummel-utca, Bél Mátyás-utca, (Apáca-, Nonnen Bahn, az Edl-utca szabályozás eredménye), Magas-ut, Richárd-utca.

A sugárutak elhelyezkedését az erődvonalak egyes kapuiból ágaztathatjuk ki.

A Belváros fő utcáinak elhelyezkedését a kapuk elhelyezkedésével magyarázhatjuk. A város négy kapuja: négy irányba nézett, de három kapu közülük szinte egy vonalba esett. Kaputól kapuig vezettek a főutcák. Ilyen a Hosszú- (Szilágyi-)—Lőrinc-kapu-utca: a Vödric- és Lőrinc-kapu között. A Mihály-kapu-u.—Ventur-utca: a hasonló nevű kapu és a Vödric-kapu között. Hogy ez nem vezet egyenest a Vödric-kapunak, annak a Várhegy ideérő lába az oka (a közeli Dóm már magaslaton áll). A Mihály- és Halász-kapu között a Főtér mellett elvezető Deák F.- (Nyerges)—Halászkapu-utca közvetít. — Még maiglan is ez a három útvonal az Óváros legforgalmasabb utcája. Eltolódást a multhoz képest csak abban látunk, hogy a Főtér veszített élénkségéből. Hajdan,

amikor az igazi város csak a fallal körülvett rész volt, a város szíve a Főtér volt. És éppen a Főtérből nem nyílnak olyan utcák, amelyek egyenest a város négy kapujához vezettek volna. Szinte érthetetlen s historialag mégis — logikus.

A mai Belváros régibb a város falainál. A várfalak mintegy erőszakosan belekényszerítették az egykori laza házcsoportokat a tömör településbe. Eredetileg — Kováts Ferenc professzor szerint — két község került a város falai közé. Az egyik — a keleti (neve?) a mai Főtér köré csoportosult; a nyugati (Lucsony?) a mai Dóm köré. Határt a kettő között az egyenes lefutású Ventur—Mihálykapu-utca alkotott. Hogy azonban a Várhegy keleti meredek lába a várárok megásásának határt szabott, a nyugati község — talán az ősi Lucsony vagy annak tartozéka — csak félig került a várfalak közé. Ezért áll a Dóm hátulja benne a várfalban s nem «azért», — mint élcelődve mondogatják — «mert nem fért el a városban».

A Belváros környezete, környéke már egészen más. Tágas sugárutak körül, nagyobb, szabadabb tereken épült telepek fogják közre köröskörül. Csak a Várhegy alja nem tudott s nem tud maiglan sem terjeszkedni. A város ősi magva sziklaszilárdan dacol s ha a tőke tán meg is tudna birkózni vele, a megszokotthoz való ragaszkodás, ez a nemes pozsonyi vonás, vagy a ghetto iránt érzett előítélet megtorpan előtte. A Várhegy és környéke még ma is idegenül, szinte megvetetten áll a terjeszkedő városban. Pedig festői háttérrel a dunaparti városnak csak a Várhegy nyújt.

A városfal négy kapuja, sugárutak kiinduló helye. Góccok, honnan az utak, utcák szerteszét rajzanak. A kapuk előtt térség, hogy a forgalom annál szabadabban áramolhasson ki a kapukon. A két legjelentősebb kapu e tekintetben a Mihály- és a Lőrinc-, ill. az északi és a keleti kapu. Az előbbi előtt Nagy Lajos tere, az utóbbi előtt a Tyúkpiaç.

A Mihály-kapuból három főút fakad, melyek kaputól kapuig tartanak s csak aztán ágaznak újra szét. — A Kecské-kapuhoz vezet a Kisfaludy-utca; a Grassalkovich-téri kapuhoz Frigyes fhg. útja; a széplaki kapuhoz a Széplak-utca. — A városfala mentén húzódó két út ugyancsak a Mihály-kapu mellől ered, de a kettő — hogy úgy mondjuk — céltalan út. Csak térközök a város fala előtt, amiből csak később lett út és utca. Az egyik, a ny., a Kapucinus-utca, a másik terek és zugok sorozata: Nagy Lajos-tér, Vásár-tér, Kenyér-

piac, Tyúkpiac és ide számítandó még az eldugott Kő-tér is.

A Lőrinc-kapuból csak két főút ered. A Kórház-u., amelyik a Mária-u. alsó vége körül állott kapunak tartott; a Duna-u. a Kempelen F.- és a Széchényi-u. közötti kapuhoz irányult. A kapu előtt a Tyúkpiac; mellette a Kepyérpiac helyén egykori temető. — A Lőrinc-kaputól felfele a falak mentén a már említett tér-sorozat, lefele a mai Baross-u. vezet, amelyik azonban új keletű szabályozás eredménye.

A Halász-kapu előtt hajdan szabad térség volt le a Dunáig. A Duna egyik ága a mai Sétatér dk. szélén folyt s túl rajta sziget terült el: a Rózsa-sziget. Egykori képeken látható. Nevét a Rózsa-utca őrzi. — A Halász-kapu előtt ma is tér áll. Ez a város mai főtere.

A Sétatér k. zugából, szemben a Halász-kapuvál, nyílik a Híd-u., amely az egykori úszóhidhoz vezetett. Személyforgalom tekintetében ma is jelentős, mert ma is révhez (Csavargózós) vezet. A révet, az utak irányításában, a kapukkal egysorba kell helyeznünk.

A Vödric-kapuból voltaképpen három fontos út ágazott ki. A Vödric-utcán át Dévénybe visz az út. A várba vezető út a Lucsonyon át, innen indul ki. A harmadik pedig a Haltéren át a Dunához vezető útvonal, amelyik akkor volt jelentős, amikor az úszóhid ezen a helyen állott. Mert az úszóhid, a rév helye, a Duna sodrának és medrének járása szerint a Víztorony és a mai rév (Koronázási domb tere, Híd-u.) között ingadozott. — A Vödric-kapu mellől a város falai mentén é. felé a Vártelek-u. vezet fel a Várútra. Ez az utca hajdan forgalom tekintetében — jelentős lehetett, mert ha az északról jöttek a Haltér vagy a Víztorony melletti révhez igyekeztek, úgy a város megkerülésével a Vártelek-utcán át juthattak le a Dunához, ill. a Várúton a Várba.

A belső és külső erődvonalt, majd a Duna közötti városrészek az említett főutak helyzetéhez alkalmazkodnak. Az így alakult telepek hajdan kúttelkeek voltak, ma a tetemesen megnövekedett városnak szerves tartozékai, némelyike jelentőségében már a Belvárossal vetekedik.

Széplak, a hajdani (1219-ig) falu, ma már a város szíve táján fekszik.

A Kórház-Duna-utca körüli városrész kései eredetű. Neve nincs. Voltaképpen két sugárút mentén alakult telep. Széplak felé az Irgalmasok hatalmas homlokzatú épülete és a Preuss Kristóf utcája határolja, délnek ma a Grössling-u. íves és egyenes vonala, hajdan — a Duna.

A Frigyes-út mente városibb jellegű. A Belváros-

nak idecsöppent része. Kétoldalt a belsőbb utcákban csendes helyek, elszórt üzletekkel.

Nyugatra tőle névtelen városrész, telve középületekkel és csendes foglalkozású, jómódu polgársággal. A Jókai-utca (Szél-u.) kapások helye, a Konvent- és a Béli Mátyás-utca újabb foglalkozásuaké.

A Kisfaludy-utca környéke megint másmilyen. E városrésznek csak az Edl—Kisfaludy—Torna-utca közötti része régi, kistelkes; a többi új s a Pálffy-féle kert tagosításával kapcsolatos. Azelőtt még több kert volt itt s ezek fokozatos betelepüléséből származnak az itteni telkek szabályozásokra valló rajzai.

A legsajátosabb települési szerkezete a Belváros--Baross-út és Dunapart közti városrésznek van. Aránylag kicsi területen akkora keveréke a különféle típusú telepeknek, hogy összeverődésüket csak a történelmi és természeti tényezők egybevetése mellett tudjuk megmagyarázni.

Főtényezőként e helyt a Duna szerepel mederváltozásaiival, szigeteivel és itteni átkelő helyeivel. Erődítések itt már nem kellettek, mert a Duna vize fölöslegessé tette.

E városrészen belül többféle telepet kell megkülönböztetnünk. 1. A Hajó-utca tája: kistelkes, régi, kusza telep. Eredete a rév itteni helyével függ össze. Egykori szigeten (Rózsa-sziget) települt s a szigeti telep magva. A hozzá tartozó többi nagytelek (szállók, bérházak, sörgyár, kaszárnya) későbbi toldalék. Ma már összeforrott, tömör település. — 2. Külön kicsi sziget, ill. zátony helyén áll egy orsóformájú házcsoport a Krisztina-utca és a Sétatér között. — 3. A Rózsa-utca és Vadász-sor közti telep megint külön sziget (zátony). Rajta a Notre dame-ok zárdája és iskolák. (Az egykori nagy Rózsa-szigetet azonban nem itt kell keresnünk.) A Vadász-sor (Jäger-Zeile) neve is egy oldalú utcára, azaz vízparton épült házsorra utal. E ház-sor azonban nem ezen a (zárdai) szigeten, hanem az ezen túl fekvő szigeten feküdt. — 4. E sziget — a Vadász-sor és a Grössling-utca ívelése árulja el — a Rózsa-sziget folytatása, tartozéka lehetett. Azaz a Rózsa-sziget orra Vödric mellett (dunasori sétány csücske) volt, teste pedig enyhe hajlásokkal (Krisztina-utca, Vadász-sor) csak a Baross-utcánál ért véget. A szigetnek déli határát a Batthyány-rakodópart és Grössling-utca belső szakasza jelzi. — A karsú szigeten két különálló telep volt. Egyik a Hajó-utca táján, a másik a Vadász-sor táján, közből tán kertek terpeszkedtek. — 5. A Grössling-utca és a Justi-sor közötti szeszélyes alakú telektömb az iméntieknél újabb eredetű. Szintén szigeten tele-

pült. A sziget orra a Koronázási domb-térnél volt. A folyás északi ága a Grössling-utca ívét követte, a déli ág a Justisort. Ez a terület csak újabban települt be, mert telkei nagyok, csoportosulásuk szabályosabb. — 6. A Justisora és Fadrusz-partja közti részt csak a múlt század vége felé hódították el a Dunától, illetve a Malomligeti ágnak itt kezdődő árterületéből.

A Baross-úttól keletre eső városrész — a Grössling-dülő. Követi a nemrég feltöltött Malomligeti ág folyását. — A Justisor és a Duna közötti rész részben szintén feltöltött ártér. Rajt gyárak hatalmas telkei tervszerűen kihasított utak között. — A Téli kikötőt a Brenner-ág felhasználásával mélyítették bele a szigetbe.

A külső erődvonalon túl fekvő városrészek települése már lazább. De csak nagyjában az, mert sűrű települést itt is találunk a régi telepeken is, az újabb keletűeken is.

Erődítés nyomait követi a Sánc-út és a messze kinn haladó Pray-útja. A legkülső s egyben a leggyengébb erődvonala helye ez. — Lefutásához más utca nem is alkalmazkodik. A vonal lefutásán látszik, hogy keresztül-kasul szel át dülőket és nálánál régiebb dülőutakat.

A külső sugárutak kezdetét mindig kapu, irányát pedig a közelebb vagy messzebb fekvő cél, illetve az odavezető legkönnyebb útvonal szabta meg.

A legfontosabb góccok, honnan többfelé indulnak utak, a Grassalkovich-tér és a Széplak-utca néhai kapuja előtt van. Onnan Lamacsnak és a Mélyútnak vezet Stefánia-útja (Marcell-vám), Donner-utcája a szőlőkbe vezető két neves dülőút (Pöllni-, Szarvas-u.) kezdete. A Széna-tér a hegyalji városok (Szt. György, Bazin, Modor) felé vezet. — A széplaki kaputól négy út vezet kifelé. A Vallon-utca a valloñ-telepesek telepébe, az Országút az egykori önálló Virág völgy faluba, ma városrészbe s ezen át Nagyszombatra. Az Erzsébet-u. pedig ki a szántóföldekre, ill. konyhakertekbe (Kertész-utca). A Pray- és Mező-u., más irányban, ugyanoda.

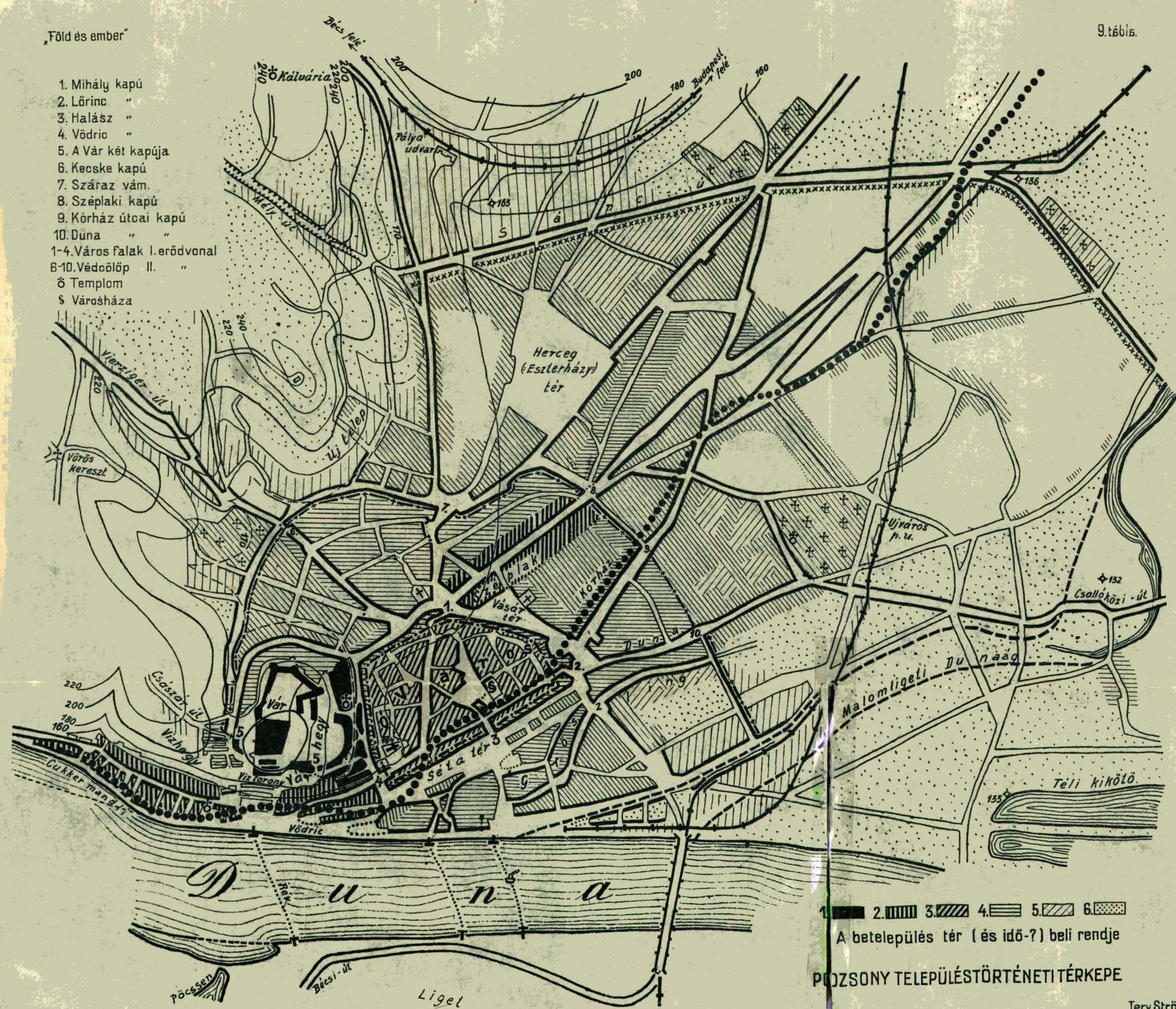
A Kórház-utcai kaputól voltaképpen csak egy út indul, de ez mekifordulva Virág völgynek, egyhamar a Széplakból kiinduló utakkal találkozik és elágazásaival ezekbe olvad bele. — A Mátyusföld, ill. a Vág völgye felé irányuló forgalomnak gyűjtőhelye voltaképpen a széplaki kapu — volt.

A Duna-utcai kapunak még kisebb ezek után a jelentősége. Egyik útja a Füzfa-u. a földekre vezet, a másik, a Malomligeti-út, a Csallóközbe.

A hegyalji Kecsekaputól csak a szőlőkertekbe indul-

1. Mihály kapú
2. Lőrinc „
3. Halász „
4. Vödric „
5. A Vár két kapúja
6. Kecske kapú
7. Száraz vám.
8. Széplaki kapú
9. Kórház utcai kapú
10. Duna „ „
- 1-4. Város falak I. erődvonala
- 6-10. Védőlőp II. „
- ◊ Templom
- § Városháza

1. 2. 3. 4. 5. 6.
A betelepülés tér (és idő?) beli rendje
POZSONY TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI TÉRKEPE

lak dülöútak, azok, amelyek a kertváros úthálózatának girbe-gurba voltát adják.

A külső sugárútak között többféle telep terpeszkedik. Sorra véve a következők:

Virág völgy (Blumenthal) a legrégibb. Még ma is kisvárosias, szinte falusi, apró, kistelkes házakkal.

A Vallon-utca és környéke külön telep. Hasonlatos Virág völgyhöz, de más eredetű. — E két telepen túl leginkább már gyárak, raktárak vagy másmilyen, többnyire katonai jellegű épületek vannak.

Kistelkes telep, amolyan «szegény utcák», elszórva a síksági részen is, nemcsak a Várhegy körül található. Ezek az egykori módos telepek, vagy a nagytelkek közé szorultak. Oda, ahol éppen hely volt. Ilyenek: Zichy-utca, Iskola-, Bab-utca (Virág völgy és a Vallon-utcai telep között); József-utca, Kapás-, Vak-, Fábry-, Anna-utca az Eszterházy-tere tájékán.

Kertes, ill. villa-telep több van. A legelőkelőbb, nemrég alakult s még ma is fejlődő a Védcolöp-út külső sora, az Újtelep és a Torna-u. között, a hozzá tartozó utcákkal és útakkal egyetemben. — Stefánia-útja mögött nyugatra, szintén kertes telkek, amelyek felfele a Mélyút menti kertvárosban folytatódnak. — Legújabban a főállomás mögött alakult kertváros, mely messze fel a hegyekbe nyúlik. Az állomás alatt, a Sándor-út mentén szintén s főleg a Cukkermandlin túl, a Károlyfalvi-út mentén, a fölők között van néhány nyaráló.

Sajátos telepe a városnak az Újtelep alatti, Védcolöp-út Stefánia-útja közötti része. Kétemeletes házak, tágas utcák között. Pozsony csendes, előkelő része. Mintegy átmenetet alkot a kertváros és a túlszűfolt városi háztömeg között. A vasút felé vezető házsorok szintén ilyen típusúak, az egykori közeli főhercegi kastély és parkja hatása alatt.

A tárgyaltak csak magára a városra, annak is inkább ömörebb települését részére vonatkoznak. Az egész csak az, futólagos tanulmányok összefoglalása, minek tüzetesebb tanulmányozását a cseh megszállás megszakította.

Strömpl Gábor.